

De dood interpreteren

Terugblikkend op de bijdragen in deze editie van *Handelingen*, staat een drietal thema's rond de dood centraal: de betekenis, expressie en beoordeling ervan. Het zijn drie thema's die samenhangen met een vraag die zowel existentieel als ook reflectief van aard is. Hoe hebben we de dood te interpreteren?

De dood begrijpen

We hebben de dood allereerst te begrijpen. Dat geldt natuurlijk vooral mensen die geconfronteerd worden met de dood: fragiele of kwetsbare ouderen, mensen met chronische levensbedreigende aandoeningen, terminale patiënten. Maar het geldt ook mensen in hun onmiddellijke omgeving: partners, kinderen, familieleden en vrienden. Bovendien gaat het professionals aan die dagelijks intensieve zorg verlenen: verzorgenden, verpleegkundigen, artsen, en hulpverleners. Verschillende bijdragen in deze editie van *Handelingen* illustreren dat het taboe rond de dood gaandeweg plaats maakt voor openheid, waarbij de dood voorwerp van gesprek wordt. Dat laat onverlet dat een taal om over de dood te spreken vaak ontbreekt, en dat onzekerheid over een naderende dood nog wel een valide en authentiek vormgegeven zorg vergt die de ambivalenties rond de dood ook recht doet. Het belang van zo'n open cultuur van bejegening vergt aandacht voor de interpretatie van de dood.

< H.N. Werkman (1882-1945), 'De engel van de laatste troost', 1943

Nissen toont dat het spreken over de dood in de Middeleeuwen vanzelfsprekend was, en dat aan laatste woorden bovendien een groot belang werd gehecht. In de loop van de Middeleeuwen voltrok zich in de christelijke wereld een ritualisering van het sterven en daarmee van het bidden op het sterfbed. Omdat de christelijke traditie de stervende en diens naasten gebeden, voorwerpen en handelingen verschaft voor de omgang met het sterven, werd het sterven gemaakt tot een beheersbaar gebeuren. In onze hedendaagse geseculariseerde samenleving ontbreekt een dergelijke gedeelde rituele context dikwijls, een gemis dat noopt tot het zoeken naar nieuwe rituele taal rond het sterven.

Van Meurs illustreert hoe dit zoeken naar nieuwe taal rond het sterven vorm krijgt in een setting van klinische zorg. Met een gangbaar onderscheid maakt ze duidelijk dat een begrip van de dood op verschillende zaken betrekking heeft. Beseffen dat je zult sterven is een confrontatie met een noodzakelijk, maar tot dan toe vaak in het geheugen weggezakt besef dat je leven eindig is. Dat vergt zorg in het begeleiden bij dit 'toelaten van de dood'. Bovendien is

zorg geboden bij de drempelgebeurtenis van de dood zelf: hoe zal het sterven zijn? Zal het pijnlijk zijn, of juist verlossing bieden? En ten slotte: hoe valt de toestand van de dood te begrijpen? ‘Niet’ volgens sommigen, terwijl anderen, meer of minder religieus gekleurde, voorstellingen hebben over wat hen na de dood te wachten staat. Ook bij de interpretatie van de toestand van de dood is zorg van belang. De behoefte aan dergelijke zorg, die bekendstaat als ‘spirituele zorg’, kan geïdentificeerd worden door een screeninggesprek. Een dergelijk gesprek krijgt in eenvoudige vragen vorm: ‘Wat betekent dit voor u?’, ‘Wat geeft u steun?’ en ‘Wat kunnen we voor u doen?’. Afhankelijk van de tijdens de screening blootgelegde behoefte kan aandacht gegeven worden aan de patiënt, gerichte ondersteuning dan wel verwijzing naar een geestelijk verzorger of psycholoog. Adequate doorverwijzing naar specialistische hulp wordt ondersteund door de ontwikkeling van meer diagnostisch inzicht in de behoeften, vragen en problemen van degenen die met de naderende dood worden geconfronteerd.

Om dat vereiste begrip van de dood naderbij te brengen is allereerst bescheidenheid op zijn plaats. De betekenis van de dood is en blijft een enigma; een vraag die ieder doorgaans zelf te beantwoorden heeft. Er zijn tal van wetenschappelijke benaderingen om dergelijke vragen en antwoorden rond de dood beter te begrijpen. *Coping*-theorie begrijpt de dood als stresssituatie die ieder taxeert volgens een aantal standaard gedragsrepertoires. De klemtoon ligt op het vermogen tot aanpassing aan emoties en problemen. Narratieve theorie veronderstelt dat het begrip van de dood afhangt van het

vermogen om er overtuigende verhalen over te vertellen. De klemtoon ligt dan op het ordenen van betekenissen en het gebruik van retorische strategieën die helpen een geloofwaardig beeld van de dood te construeren. Vanuit de cognitieve menswetenschappen wordt de interpretatie van de dood opgevat vanuit de interactie tussen cognitie en cultuur. De klemtoon ligt hierbij op de (religieuze) taal die onze emoties rond de dood verbindt met het cultuurgood ervan. De bijdrage van Fortuin en Schilderman toont dat culturele opvattingen van de dood dynamisch zijn, en dat in onze huidige maatschappij meerdere culturele raamwerken voorhanden zijn waarbinnen betekenis gegeven kan worden aan de dood. Bovendien blijken mensen zich in hun denken over de dood niet te situeren binnen één enkel cultureel raamwerk. Uit de bestudeerde gesprekken over het naderende levenseinde blijkt dat stervenden bij hun interpretatie van de dood gebruikmaken van elementen uit verschillende culturele raamwerken, op een zodanige manier dat de naderende dood voor hen als betekenisvol kan worden geïdentificeerd.

De dood uitdrukken

De taak die de dood stelt heeft niet alleen betrekking op het begrijpen van de dood, maar ook op het uitdrukken ervan. Het gegeven dat we dit sinds mensenheugenis op rituele wijze doen, is daarbij tekenend. Het drukt uit dat zorg niet alleen betrekking heeft op het proces van confrontatie voorafgaand aan de dood, maar ook op het sterven zelf en op de toestand erna. Nissen laat zien dat de ritualisering van het sterven in de christelijke wereld, het sterven maakte tot een beheersbaar en bovendien een

publiek gebeuren. De gebeden, voorwerpen en handelingen die het sterven ritueel omkleeden, boden niet alleen de stervende steun, maar hadden juist betekenis voor degenen die achterbleven, die hiermee vertrouwd gemaakt werden met de dood. De dood wordt in het ritueel handelen tot een sociaal en cultureel geïnterpreteerde gebeurtenis. Deze gebeurtenis krijgt intiem en symbolisch vorm in het zorgvuldig en respectvol ‘behandelen’ van het lichaam, waarbij behalve het terugblikken op het individuele leven, het sterven gemarkeerd wordt, en vooral – in woord en gebaar – ook continuïteit uitgedrukt wordt. Dat gebeurt echter wel op verschillende wijze; niet alleen vanwege de religieuze pluraliteit van rituelen, maar ook gelet op de individualiserende vormen ervan, waarin aanpassingen worden gezocht in contexten waarin het traditionele rituele aanbod niet langer sociaal wordt begrepen of cultureel aanvaard.

Venhorst biedt daarvan een prachtige illustratie, waarbij de titel ‘Een goede dood’ exact uitdrukt dat rituelen weliswaar een persoonlijk karakter hebben, maar enerzijds met tal van sociale normen en voorschriften samenhangen, en anderzijds ingevuld worden met *post-mortem*-voorstellingen van voortbestaan. Venhorst maakt onderscheid tussen de uitvoering van publieke riten, die steeds meer een uniform karakter krijgen, en private riten, die zich steeds meer ontwikkelen tot een toevluchtsoord voor rituele creativiteit. De rituele zorg voor de overledene is een gedeelde verantwoordelijkheid, die het nabestaanden mogelijk maakt zich de onvermijdelijkheid van de eigen dood te herinneren, en daarbij tegelijkertijd hun identiteit te

bevestigen als een sociale, maar uiteindelijk ook eschatologische realiteit. De rituele praktijk van moslims in Nederland drukt die zorg markant uit. Enerzijds is er een angst tot ‘ritueel falen’ indien het niet lukt om te voldoen aan de rituele voorschriften rond de dood in een context van migratie. Anderzijds blijkt dat in zo’n context ook ‘ritueel onderhandeld’ kan worden, zodat het overlijden binnen een cultureel andere setting toch zinvol kan worden beleefd.

De theorievorming over ritualiteit is volop in ontwikkeling. Terwijl liturgiewetenschap typisch de (kerkelijke) rituelen bestudeert zoals deze zijn voorgeschreven en worden beleefd door een specifieke geloofsgemeenschap, biedt de rituologie (*ritual studies*) een breder palet van doorgaans antropologische studies. Voor de rituele zorg zijn aan beide benaderingen overigens inzichten te ontleen die voor rituelen rond de dood relevant zijn. De interpretatie van het ritueel in het handelen (*enactment*) blijkt van belang, maar evenzeer de door het publiek begrepen uitvoering van die handeling (*performance*). Zo is het cruciaal om een goede balans te vinden tussen enerzijds de vormgeving van een ritueel zoals die recht doet aan de biografie van een overleden persoon, en anderzijds de verwijzing door het ritueel naar wat deze persoon juist als individu overstijgt.

De dood beoordelen

Met het counsellend begrijpen en ritueel uitdrukken van de dood is de interpretatie ervan nog niet gegeven. Als er iets is dat de hedendaagse discussie over de dood beïnvloedt, is het wel de beoordeling van de dood. Daarbij kan gewezen worden op de maatschappelijk

verschuivende rol die de stervende persoon toegemeten wordt in de besluitvorming over de eigen dood, een proces waarin de stervende steeds meer de regie over de eigen dood in handen krijgt.

De bijdrage van Fortuin en Schilderman toont dat een verschuivende culturele opvatting van de dood verbonden is met verschuivingen in de regie over de dood. In de traditioneel christelijke omgang met de dood, waarvan een cultuurhistorisch beeld geschetst is in de bijdrage van Nissen, heeft de geestelijke de regie rond het sterven grotendeels in handen. Door de twintigste-eeuwse medicalisering van het sterven nam de arts in toenemende mate de autoriteitspositie rond het sterven over. Fortuin en Schilderman illustreren dat in de hedendaagse postmoderne maatschappij de regie over het levenseinde echter steeds meer in handen komt van de stervende zelf.

In het verlengde van deze verschuivende regie over het levenseinde staat de discussie over de zelfgekozen dood. De discussie over de zelfgekozen dood mag een discussie zijn die inmiddels door juristen en gespecialiseerde ethici wordt gevoerd; ze correspondeert wel aan een maatschappelijk besef dat verschuift van een natuurlijke naar een gekozen dood. Voor die verschuiving valt naar allerlei oorzaken te verwijzen. Zo biedt de voortgang in medische techniek veel meer mogelijkheden dan voorheen om keuzes te maken in behandeling (*interventie*) of het afzien ervan (*abstinentie*) met gevolgen voor het tijdstip van de dood. De waarden en normen van de samenleving veranderen door secularisering, individualisering, en toegenomen autonomie. Evenzeer belangrijk

is de toegenomen aandacht voor einddoelen van menselijk leven, zoals die door waarden als levenskwaliteit, waardigheid en respect, en ‘voltooid leven’ worden uitgedrukt, en die het menselijk lijden doorgaans als daaraan tegengesteld voorstellen.

Van der Woude biedt in dit verband een genuanceerd betoog, waarin ze allereerst wijst naar het veranderend taalgebruik waaruit blijkt dat de dood tegenwoordig bij voorkeur wordt weergegeven als iets waarover we de regie voeren en dat voorwerp van keuze is geworden. Tegelijkertijd heeft het spreken over de dood een protocollair karakter gekregen in de borging van allerlei juridische en medische zorgvuldigheidscriteria waaraan voldaan moet worden om te voorkomen dat willekeur in het spel raakt. Terwijl de frequentie van actieve levensbeëindiging op verzoek weliswaar relatief laag is, en op een zeer kleine minderheid van het aantal sterfgevallen betrekking heeft, is de maatschappelijke impact van de discussie groot. Dat is niet vreemd. De discussie wordt vooral in medisch verband gevoerd, omdat tot nu toe de arts het alleenrecht heeft om – met inachtneming van allerlei zorgvuldigheidsmaatstaven en met een beroep op het persoonlijke geweten – actieve levensbeëindiging toe te passen of mogelijk te maken. Met dat medisch recht is ook de vertrouwensbasis van de zorg als geheel in het geding. Dat wordt misschien het best geïllustreerd door het veranderende vocabulaire van de dood waarop Van der Woude wijst. Begrippen uit de juridisch-medische context worden ‘proto-professioneel’ opgenomen in het alledaagse taalgebruik en ingezet met een beroep op al dan niet vermeende rechten in verband met eigen

doodskeuzes en appelleren zo aan dito sociale verwachtingen.

De snelheid waarmee de morele beoordeling van de eigen dood zich ontwikkelt, correspondeert niet vanzelfsprekend aan een ethische verantwoording ervan. Vragen naar einddoelen van een mensenleven (*teleologie*) kunnen kortgesloten raken door claims van particuliere zelfbepaling. Protocollaire voorzieningen rond levensbeëindiging kunnen begrepen worden als moreel universele verplichtingen (*deontologie*), zij het expliciet in termen van rechten en plichten, of impliciet als sociale verwachtingen waaraan nu eenmaal voldaan moet worden. Cultureel gebonden overtuigingen over de betekenis van leven en dood kunnen afgedaan worden als persoonlijke opinies die geen prioritaire relevantie toekomen in de beoordeling van de typisch contingente situaties die de dood vaak kenmerken. Met dergelijke opmerkingen wordt slechts beweerd dat de beoordeling van de besluitvorming rond de dood een zeer complexe zaak is; bovendien één die, zoals de tragiek die dergelijke situaties nu eenmaal vaak kenmerkt laat zien, nooit die betekenis en slagvaardigheid kan bieden die er zo van verwacht wordt.

De dood interpreteren

De bijdragen in dit themanummer tonen dat een goede interpretatie van de dood vraagt om inzicht in de betekenis van de dood (hoe kan de dood begrepen worden?), in de uitdrukking van de dood (hoe kan de dood ritueel vorm krijgen op een wijze die zowel recht doet aan de gestorven persoon als de culturele context) en in de beoordeling van de dood (hierbij recht doend aan morele, medische en juridische kaders).

Aangezien ieder leven zijn eindbestemming heeft in de dood, is interpretatie van de dood nooit slechts een biografische en private gelegenheid, maar veronderstelt steeds ook een culturele aanspraak en publieke verantwoordelijkheid. Deze culturele aanspraak en publieke verantwoordelijkheid blijken, zo illustreren de bijdragen van Fortuin en Schilderman, en van Nissen, onderhavig aan maatschappelijke veranderingen. De dood ‘leeft’ altijd, maar de betekenis ervan is niet langer vanzelfsprekend. Steeds meer hangt ze af van ons maatschappelijk vermogen om de dood te begrijpen, haar vorm te geven en te beoordelen. De zorg daarvoor – zowel op individuele basis als voor de samenleving als geheel – maakt onvermijdelijk deel uit van noties van goede zorg. <

Hans (prof.dr. J.B.A.M.) Schilderman is hoogleraar Religie en Zorg aan de Faculteit der Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen aan de Radboud Universiteit Nijmegen.
h.schilderman@ftr.ru.nl

Nienke (drs. N.P.M.) Fortuin doet promotieonderzoek naar de zingeving aan de naderende dood aan de Faculteit der Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen aan de Radboud Universiteit Nijmegen.
n.fortuin@ftr.ru.nl